

DA ZDRAVI VESELI BI DOLGO ŽIVELI

OB NOVEM LETU

da zdravi veseli bi dolgo živeli

Tako je v dneh okrog novega leta odmevalo po vaseh in trgih Šaleške doline še pred nekaj desetletij. Prišel je pač čas, ki je bil, kot se je leta 1859 iz Velenja narahlo pritožil Janko Pukmajster – Vijanski, poleg pustá najbolj »noroglav« v letu. Časa za »norije« je bilo seveda dovolj; poljski pridelki so bili pospravljeni, dela z živino je bilo malo, prejo, koline in druga zimska opravila pa so ponavadi spremenili v priložnost za ples in petje. Tudi cerkveno leto, po katerem so naši predniki umerjali ritem svojega dela in praznovanja, je bil na gosto posejan s prazniki, ki so se začeli že na Miklavževo (6. decembra) in se končali na sv. Tri kralje (6. januarja) ali še kasneje. Vsi ti novoletni prazniki so po vsebini povezani z zimskim sončnim obratom, ko se »dan obesi«. Od vseh praznikov cerkvenega leta so prav ti prazniki ohranili največ starin staroslovenskega ali še starejšega izvora. Tako srečamo tu prvine čaščenja umrlih, čaranja rodovitnosti in obrambe pred mračnimi demonskimi silami, ki imajo v zimskih dneh največjo moč.*

*op.: *Članek z naslovom: »Da zdravi, veseli bi dolgo živeli«, je bil napisan za novoletno številko tednika Naš čas, ki je izšla 25. decembra 1986. V knjigo ga uvrščamo, ker je edini članek, v katerem so zbrani običaji »najbolj noroglavega časa« v letu, to je časa od Miklavževega do sv. Treh kraljev in ker so to običaji, ki so, kot pravi avtor, ohranili največ starin staroslovenskega zato še dodatno zanimivi in vredni ohranitve.*

obdarovanje otrok

Sv. Miklavž je nekdanj otrokom zamenjaval današnjega dedka Mraza. Darila sicer običajno niso bila tako bogata kot so danes, a veselili so se jih vseeno. Žal pa so v Miklavževem spremstvu, ki so ga poznali po vseh naseljih v Šaleški dolini, nastopali tudi »parklji«, ki so s svojim zastraševanjem marsikomu zagrenili praznik. Večkrat njihova »vzgojna prizadevanja« niso imela pričakovanih učinkov in tudi v Šaleški dolini so znani primeri (npr. v Šentilju), ko so »parklji« povzročili pri otrocih težke pretrese z dolgotrajnimi posledicami. V vseh naseljih pa so otroci poznali zakotne kraje od koder naj bi prihajali parklji. Otroci iz Šaleka so se tako na daleč izogibali nekakšne vrtače Na puši, kjer naj bi »parkljev« kar mrgolelo. Danes je na tistem mestu Karaka bar.

sv. lucija in čarovnice

Za Miklavžem je na vrsti Sv. Lucija (13. decembra). Na njen dan je po starem koledarju padel zimski obrat, ko je imela noč svojo »največjo moč« in so bile demonske sile najmočnejše. Velenjski učitelj Fran Mlinšek je okrog leta 1930 še zapisal vražo, ki je nekak spomin na te čase.

Kdor si je na sv. Lucijo začel delati lesen stolček tako, da je vsak dan do božiča izdelal en del, je lahko z njegovo pomočjo spoznal vse čarovnice v domačem kraju. Treba mu je bilo le na božič odnesti stolček s sabo k polnočnicam in sesti nanj. Vse čarovnice so se tedaj obrnile proč od oltarja. Da je bil varen pred njimi je moral po maši zadenjsko zapustiti cerkev, zunaj pa hitro napraviti krog in stopiti vanj. V krogu je moral ostati, dokler niso odšli vsi ostali, potem pa sežgati stolček in poslej je bil varen pred čarovnicami.

novoletna čaranja in vedeževanja

Tako kot ob vseh »prelomnih časih«, ki so ponavadi povezani s prehodi iz enega v drugi letni čas, je bilo tudi pri novoletnih praznikih običajno vedeževanje. V Velenju so še pred vojno poznali vražo, da je treba na božič tik pred polnočnicami splezati na drevo, cepljeno s tremi vrstami sadja. Tam si lahko slišal od ene strani, kje bodo v prihodnjem letu požari, od druge strani, kje bodo mrliči, od tretje pa, kje bodo poroke. Tudi, če kdo pri polnočnicah ni pokleknil, je lahko izvedel, kdo bo v prihodnjem letu umrl, če je le po vrnitvi šel okrog hiše in pogledal skozi okno.

Po vsej dolini so pred vojno še poznali običaj, da gredo na sveti večer k potoku, ki teče na meji dveh kmetij. Če se pri tem niso ozirali nazaj na svojo domačijo, so lahko po tem, ali so v vodi slišali razbijanje ali godbo, spoznali ali bo v naslednjem letu njihovo hišo obiskala smrt ali bodo imeli poroko. Dekleta je seveda predvsem zanimalo ali se bodo v letu, ki prihaja omožile. Tiste, ki jim radovednost ni dala miru, so morale na božič v drvarnico in zgrabiti naročaj drv. Prešteti so jih smela šele v kuhinji, in če jih je bilo na pare, so se zagotovo poročile.

V Šaleški dolini so se menda celo čebele na božič ob polnoči zbudile in šumele. Pred vojno so zato čebelarji po polnočnicah šli prisluškovat panjem. V tistem panju iz katerega so slišali peti matico, naj bi poleti dobili prvi roj.

božična miza in božično zelenje

Številne božične oz. novoletne šege so ostanki čaranja, torej poizkusov naših prednikov, da bi obvladovali nadnaravne sile z različnimi skrivnostnimi pripomočki in simboličnimi dejanji. Najznačilnejši primer je božična miza, ki so jo

obložili s številnimi predmeti,⁴ vsak od njih pa naj bi zagotovil hiši in njenim prebivalcem srečo, zdravje, blagostanje...

Zato so se nekdam božične mize kar šibile pod težo predmetov, orodja, posodja itd. V Šaleški dolini je spomin na ta običaj že precej izginil in zlasti v dolinskih naseljih se ga ne spominjajo več. Pred vojno pa so se starejši ljudje v okolici Velenja še spominjali, da so na božično mizo dajali še pšenične otrobe, družinski rožni venec, ponekod pa tudi kravji zvonec, žehtar in pinijo. Tudi v Šmartnem ob Paki so na mizo še dajali otrobe, kozarček blagoslovljenega vina, blagoslovljeno vodo in rožni venec. V hribovskih naseljih doline se je običaj ohranil dalj časa, saj npr. na Paškem Kozjaku še danes dajejo na božično mizo otrobe, sol, vodo in rožni venec.

Osrednje mesto na božični mizi je zavzemal božični kruh, ki so mu v Velenju in okolici rekli »namiznik« ali »stolnik« na Slemenu in v Šmartnem ob Paki »poprtnik«, v Šaleku »namžnik« in »stoujek« ali pa »stovnjek« na Paškem Kozjaku. Ponekod v dolini so mu rekli celo »močen kruh« in so ga vsaj en košček dali prav vsaki domači živali za zdravje v naslednjem letu. Božični kruh je bil ponavadi iz bele moke in okrašen. Na Paškem Kozjaku so ga še pred nedavnim krasili tako, da so vanj z nožem vrezali križ ali pa položili nanj križ iz testa. Namiznik so običajno pojedli šele na sv. Tri kralje zjutraj, vsak (tudi živali) ga je dobil le košček. Nekaj zdrobljenega kruha so vrgli celo med žito in krompir, da v naslednjem letu pri hiši ne bi zmanjkalo hrane. Košček »stovnjeka« so prihranili celo do pomladi, ko sta ga dobila vola ob prvem oranju.

Drugod v dolini je uporaba obrednega kruha upadala že pred vojno, saj so ga npr. v okolici Šoštanja pekli le za hlapce in dekle, medtem ko je družina na božič dobila kaj boljšega.

Darovanje kruha, prav tako pa tudi nastavljanje vina in drugih živil na božično mizo, je ostanek predkrščanskega kulta umrlih. Podoben prežitek je tudi žganje luči na božični večer, ki je bilo razširjeno po vsej dolini. Marsikje, npr. v okolici Šoštanja, so ta večer sami napravili »večne lučke«, ki so jih pustili na božični mizi ter okrasili z njimi okoliške kapele oz. znamenja. Delali so jih iz repe, v katero so izdolbili precejšnjo vdolbino, nalili vanjo loj, za stenj pa je služila paličica ovita s predivom.

božično zelenje

Zelo daleč nazaj, verjetno še v rimsko kulturno tradicijo, sega okraševanje hiše z božičnim zelenjem, ki so ga tudi poznali povsod po dolini. Hišo, predvsem pa »kot« so okrasili z zimzelenim rastlinjem (smrekovimi, jelkovimi vejicami, bršljanom itd.). V Belih vodah so temu »ciru« pridružili še »luster« pleten iz slame. Pogosto je bilo tudi okraševanje s pšeničnimi klasi ali češnjevimi vejicami, ki jih je bilo treba posejati v lončke oz. vtakniti v vodo okrog sv. Barbare (4. december), da so do božiča lepo ozelenele. Postavljanje božičnih ali današnjih novoletnih drevesc je sicer prav tako star običaj in izvira iz antičnih tradicij, vendar je bil razširjen pri germanskih narodih. Pred vojno je bilo v dolini sicer že razširjeno postavljanje »krispana« (nem. Christbaum), vendar predvsem v trškem oz. mestnem okolju. V Šaleku so celo prav dobro vedeli, da gre za nemško navado, medtem ko so postavljanje jaslic imeli za manifestacijo slovenske narodne zavesti.

Tudi nekdanje preganjanje škodljivih duhov z zažiganjem rastlinja se je v dolini ohranilo še vsaj do II. svetovne vojne. Tako so povsod na božič, predvsem pa na sv. Tri kralje, v posodi z žerjavico zažgali koščke lesa iz cvetno-nedeljskih butar.

koledovanje in tepežnica

Tik pred novim letom ali pa v dneh po njem, so si po hišah kar podajali kljuke različni obhodniki, ki so želeli srečo, zdravja in rodnost vsemu, kar je bilo pri hiši. Ta običaj so tudi v Šaleški dolini imenovali koledovanje (po rimskem prazniku Kalendae Januarise). V Šoštanju in okolici so koledovali le na Novo leto, drugod, npr. v Škalah, nekaj dni pred Novim letom. Povsod po dolini pa so poznali otroške obhodnike na tepežnico, 28. decembra. Vsebinska in zunanja oblika teh obhodov se je seveda s časom spreminjala, njegov prvotni pomen, čaranje rodovitnosti, pa se je zabrisoval.

Podobno je ugotavljal že Janko Pukmajster – Viljanski, ki je leta 1859 koledovanje po »Kozjaku in v škalski dolini« opisal takole.

»Na god nedolžnih otročičev, na nekih krajih popred, se začne kolednica. Grejo namreč fantje ali pa dekleta od hiše do hiše in voščijo srečo in blagoslov za novo leto pri vsaki hiši. Dobijo potem kaj v dar: platna, povese, orehov in suhih hrušek, kruha ali denarjev. Vendar dandanašnji ni več pravih kolednikov in kolednic. Sedaj le godci hodijo okoli. Nek mož mi je pravil, da svoje dni so vse bolj lušne pesmi peli in bolj noroglavi bili koledniki. Zapisal sem si košček takega voščila iz starih časov in tako-le se glasi:

*Bog vam daj toliko dobrote,
Ko je na peči mokrote;
Bog vam daj toliko sreče,
Ko je na peči zelene leče!
Bog vam daj toliko otrok,
Ko je ajdovskih kop;
Da bi imele kobile piščeta;
Krave žrebeta in kvokle teleta!«*

*Stara obredna besedila kolednikov so se torej res »kvarila«
že pred dobrim stoletjem in običaj je vse bolj izgubljal svo-
je magične značilnosti in ostajal le še priložnost za zabavo.
Tako so npr. trikraljevski koledniki pred vojno peli po vsej
Šaleški dolini:*

*Sv. trije kralji so brumni možje
iz mesta Jeruzalema prestrašeni so šli.*

*Nato so dodali kar kolednico, ki so jo sicer peli ob kolinah:
Slišali smo praviti,
da ste svinjo davili,
Naj bo prašič al prasica
Nam se sliši klobasica.*

*Podobno »pokvarjena« je tudi otroška kolednica, ki so jo
na tepežni dan pred vojno prepevali otroci v velenjski
okolici:*

*Šip, šap, šip, šap
Da zdravi, veseli
Bi dolgo živeli,
Nebesa služili,
Potice delili.*